

УДК 908 (477.75)

**КРИМСЬКИЙ ВІДДІЛ У СПРАВАХ МУЗЕЇВ І ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА, СТАРОВИНИ, ПРИРОДИ Й НАРОДНОГО ПОБУТУ
ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА (1920-1927)**

Хлівнюк О.В., директор Центру

*(Науковий центр історико-краєзнавчих досліджень
і зводу пам'яток України в Автономній Республіці Крим)*

Стаття посвячена історії організації державної системи охорони культурного насліддя в Криму в 20-е годы XX века. В работе предпринята попытка проанализировать деятельность государственных организаций охраны памятников и процессы происходившие в сфере охраны культурного наследия в 1920- 1927гг.

This article is about the organizing of the state cultural heritage preservation system in Crimea in the 20th of the XX century. In this work was made an attempt to analysis the activities state organization of monuments protection and processes in the sphere of cultural heritage preservation in 1920- 1927 y.

Процес установа радянської влади в Криму був більш тривалим, порівняно з іншими регіонами Росії й України. Зміна влади, нестабільність урядів, загальна розруха і голод, місяці «білого» й «червоного» терору стали змістом історичного проміжку 1917-1921 років на Кримському півострові. Разом із тим, завдяки зосередженню в Криму представників наукової й творчої еліти країни, в цей час спостерігалася значна робота щодо розвитку вищої освіти, наукових досліджень, у т.ч. регіоналістичних студій. Велику роль у цьому процесі відіграла пам'ятоохоронна діяльність подвижників вітчизняної науки і культури.

До моменту остаточного встановлення радянської влади в Криму (середина листопада 1920 р.), у сфері охорони пам'яток історії та культури був відсутній єдиний державний центр коор-

динації цієї роботи. В дорадянський період загальний нагляд за пам'ятками вела заснована ще в 1887 р. Таврійська вчена архівна комісія (далі – ТВАК), що не мала для повноцінної роботи ні матеріальних засобів, ані відповідного юридичного статусу. Окремі археологічні пам'ятки потрапляли під опіку Імператорської Археологічної комісії або Одеського товариства історії і старовини. Проте велика частина пам'яток знаходилася на землі приватних власників, які розпоряджалися ними на свій розсуд. У 1917-1919 роках робилися певні спроби створення при кримських урядах органу захисту археологічних пам'яток, але вони не мали позитивних результатів [1].

До кінця 1920 р. в губерніях Радянської Росії – а Крим, як відомо, на той час перебував у складі РСФРР – вже був накопичений достатній досвід ор-

ганізації охорони пам'яток. Центром загального керівництва був Відділ у справах музеїв і охороні пам'яток мистецтва і старовини Народного комісаріату освіти (далі – НКО) РСФРР (в різних джерелах зустрічається його скорочена назва – Музейний відділ Наркомосу), створений у травні 1918 р. На місцях роботу здійснювали губернські й повіті комітети та підвідділи, що входили до структури народної освіти. Разом із тим, у Криму існували власні регіональні традиції обліку й технічного нагляду за пам'ятками [2]. Поєднання обох складових дало значні результати впродовж подальшого десятиріччя.

17 листопада 1920 р. в структурі підвідділу образотворчих мистецтв відділу народної освіти Кримського РВК (революційно-військового комітету; далі – ревкому) була створена секція з охорони пам'яток старовини і мистецтва, згодом, при реорганізації органів влади, виділена в окрему установу – Кримський відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи й народного побуту (далі – КримОХОРИС [за тогочасною традицією скорочення й абревіації]), з діяльністю якого в 20-х роках ХХ ст. пов'язаний якісно новий етап пам'яткоохоронної роботи на півострові.

Першим керівником КримОХОРИСу був учений із Петрограду, антрополог і етнограф, у майбутньому – один із корифеїв радянської первісної археології Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890-1943). За його ініціативи до роботи відділу були залучені представники кримської та столичної наукової спільноти – в листопаді 1920 р. при КримОХОРИСі було створено Вчену раду, покликану забезпечувати наукове керівництво роботою відділу. До його складу ввійшли мистецтвознавець, професор Таврійського університету Д.В. Айналов, викладач цього ж

університету, філолог-сходознавець О.Н. Акчокракли, директор Бахчисарайського палацу-музею торкотатарської культури У.А. Боданинський, декан історико-філологічного факультету Таврійського університету, професор О.М. Деревницький, професори М.М. Клепінін, М.І. Кузнецов, І.А. Лінниченко, Е.А. Мейер, П.П. Сушкін, М.Л. Ернст; очільник ТВАК, доцент А.І. Маркевич, завідувач секцією мистецтв товариства Я.А. Тугендхольд й інші. Діяльність Вченої ради у 1921 р. сприяла збереженню пам'яток від пограбування й осквернення, стала підготовчим етапом до масштабної роботи КримОХОРИСу [3].

Уже 21 листопада 1920 р. Г.А. Бонч-Осмоловський у своїй доповіді на засіданні відділу народної освіти сформулював основне завдання початкового етапу діяльності КримОХОРИСу – «вилучення предметів культурно-історичної цінності, кинутих напризволяще або таких, що знаходяться в ненадійних руках приватного власника, шляхом ревізії». Незабаром була визначена внутрішня й зовнішня структура: відділ поділявся на музейну, архітектурну й східну секції, секцію охорони природи і Вчену раду; у Бахчисараї, Євпаторії, Керчі, Севастополі, Феодосії та Ялті були створені повітові «ОХОРИСи» [4].

Основний інтерес щодо узагальнення діяльності КримОХОРИСу в 1921 р. становлять дані про роботу його Вченої ради. Літом 1921 р. відбулося злиття Вченої ради з Севастопольською археологічною комісією, керівники якої директори Херсонського та Керченського археологічних музеїв Л.О. Моїсєєв і К.Е. Гриневич, безумовно, підвищили науковий авторитет установи. Листи Г.А. Бонч-Осмоловського до Вченої ради Російської Академії історії матеріальної культури (далі – РАІМК)

засвідчують, що кримські подвижники пам'яткоохоронної роботи прагнули до зміцнення свого положення, просили про надання їм відповідного статусу в структурі Російської Академії наук. Г.А. Бонч-Осмоловський достатньо широко формулював мету роботи Вченої наради: «Вирішення всіх наукових питань, пов'язаних зі справою охорони і музеєзнавства, наукові дослідження й дослідження в галузі кримиознавства, зокрема, археології й етнографії Криму, видання статей і планів» [5]. Також об'ємно представляв роботу Вченої наради в грудні 1921 р. для столичних колег новий голова КримОХОРИСу О.І. Полканов. Він писав: «Учена нарада об'єднує всю наукову діяльність з охорони пам'яток старовини і культурних цінностей. На її обов'язку лежить уся турбота про виконання всіх вимог археології при розкопках і дослідженнях, про строго наукову і художню реставрацію пам'яток старовини, вживання заходів щодо оберігання визначних пам'яток природи, що мають історичне, археологічне чи естетичне значення, відпсування і знищення; виконання завдань, що вимагають особливих знань і доступні лише фахівцям».

Нарада поділялася на археолого-етнографічне і природно-історичне відділення, розробляла й затверджувала плани та програми всіх робіт із охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. Безпосереднім керівником для Вченої наради була РАІМК, але свою діяльність нарада проводила в рамках КримОХОРИСу, надавала останньому методичну допомогу. Квоти на представництво в Ученій нараді розподілялися таким чином: від археологів і істориків мистецтва 6 осіб, від біологів – 2, від геологів – 1, від художників – 1, від архітекторів – 1, один представник від Товариства дослідників і любителів

природи при Кримському Університеті, троє – від татарської общини півострова і один – від караїмів. Прерогатива скликання і ведення засідань Ученої наради була покладена на голову КримОХОРИСу або його заступника; поточну роботу здійснював Учений секретар, який обирався з членів наради (хто посідав цю посаду з'ясувати поки не вдалося), періодичність засідань була щотижневою. Процедура внесення питань до порядку денного контролювалася головою КримОХОРИСу або за заявою трьох членів Ученої наради, рішення ухвалювалися простою більшістю голосів, відкриття засідань було можливим при присутності не менш половини від персонального складу наради. Робота вчених оплачувалася: постійні учасники й запрошені отримували винагороду за кожне засідання, окремо оплачувалися й спеціальні доручення; члени Ученої наради, що не перебували на іншій службі вважалися співробітниками КримОХОРИСу, вчений секретар – співробітником НКО Кримської АСРР [6].

У представленому в РАІМК у грудні 1921 р. звіті Вченої наради КримОХОРИСу про власну річну діяльність перераховуються основні напрями діяльності її співробітників (і співробітників КримОХОРИСу в цілому) – вони стосувалися охорони археологічних і архітектурних пам'яток, реорганізації музеїв (Бірюков, М.М. Клепінін, А.І. Маркевич, П.І. Новицький, О.І. Полканов, Прево, М.Л. Ернст); вивчення пам'яток археології й етнографії (П.Я. Чепуріна, М.Л. Ернст), мистецтвознавчих студій (Д.В. Айналов, П.І. Крестіанполь, И.М. Лаговський), методології організації кримиознавчої роботи (М.М. Клепінін, Н.І. Кузнецов) [7]. Одним із значущих результатів роботи Вченої наради стала підготовка багаторічним гла-

вою кримських краєзнавців дорадянського часу Арсенієм Івановичем Маркевичем (1855-1942) оригінального дослідження «Доля пам'яток старовини в Тавриді», що підводило своєрідний підсумок усій пам'яткоохоронній роботі в Криму з кінця XVIII в. до 1917 р. Довгий час ця робота була недоступна дослідникам і була опублікована зовсім недавно [8].

Помітна роль роботи Вченої наради при КримОХОРОІСі в 1921 р. пояснюється сучасними дослідниками її спадковістю щодо кримознавчих досліджень ТВАК дорадянського часу. Після остаточного ствердження радянської влади в Криму робота останньої була припинена, а її функції фактично став виконувати КримОХОРОІС. Залучення до роботи Вченої наради всього керівництва ТВАК наочно демонструє проміжний статус цієї організації у процесі подальшого перетворення зазначеної комісії в Таврійське товариство історії, археології й етнографії (далі – ТТОІАЕ) в 1923 р. Цей факт був тільки недавно взятий до уваги і введений в науковий обіг [9].

Наприкінці 1921 р. відбулася зміна керівництва КримОХОРОІСу – Г.А. Бонч-Осмоловський був відряджений для продовження освіти спочатку до Москви, а пізніше – до Петрограду. Відділ очолив кримський мистецтвознавець, видатний організатор музейного будівництва й місцевого краєзнавчого руху Олександр Іванович Полканов (1884-1971), він поєднав цю посаду з призначенням уповноваженим Музейного відділу Наркомосу по Криму. Завдяки його організаторській роботі охорона пам'яток у Криму вийшла на новий якісний рівень. Крім того, А.І. Полканов першим у вітчизняній історіографії зафіксував роль і досягнення очолюваної ним відтепер установи.

Час діяльності КримОХОРОІСу охоплює два з чотирьох сформульованих,

власне, А.І. Полкановим періодів пам'яткоохоронної роботи в Криму впродовж 1920-1930-х років: із кінця 1920 по 1922 р. і з 1923 по 1928 р. Перший період характеризується в межах озвученого Г.А. Бонч-Осмоловським завдання роботи цієї установи – порятунку предметів старовини і мистецтва від пограбування шляхом їх реквізиції і направлення до кримських музеїв, що створювалися або реорганізовувалися. В цьому значну допомогу співробітникам КримОХОРОІСу надавали Кримський ревком, 4-а армія Південного фронту і тільки-но сформована Кримська Надзвичайна Комісія з боротьби із контрреволюцією і саботажем (далі – Кримська НК). Згідно з документами згаданих органів від 24 листопада, 31 грудня 1920 і 5 лютого 1921 р. КримОХОРОІС визнавався єдиним повноважним органом з вилучення художніх цінностей. Протягом 1921-1922 років повноваження КримОХОРОІСу щодо контролю за пам'ятками мистецтва і старовини були розширені – Кримський ревком і Кримська Рада Народних Комісарів (далі – РНК, Раднарком) своїми рішеннями підтверджували націоналізацію археологічних пам'яток, забороняли вивіз цінностей приватними особами за межі Криму без відповідного дозволу КримОХОРОІСу. Тоді ж був складений перший план КримОХОРОІСу щодо фактичної охорони пам'яток старовини. Він включав пункти про необхідність обліку всіх археологічних пам'яток на території півострова, налагодження їх технічної охорони (обміри, зарисовки, фотографування, нанесення на план, ремонт і реставрація); про підготовку матеріалів для видання археологічної карти Криму, дослідження засобів для створення зовнішньої охорони пам'яток. У 1922 р. був проведений перший облік археологічних пам'яток,

– складений неповний список містив 130 найменувань. Ключову роль у цій роботі зіграв голова ТВАК А.І. Маркевич [10]. Робота кримських музейних працівників у ці роки може бути визначена як подвижницька, адже порятунок пам'яток відбувався під час масштабного голоду, що вразив півострів, масового терору й розгулу бандитизму. Багато співробітників КримОХОРИСу й місцевих його відділень загинули від голоду та від рук бандитів, захищаючи цінності від пограбування [11].

Паралельно з діяльністю зі збереження пам'яток старовини від пограбування походив процес їх націоналізації і вимушеного експорту закордон. У першу чергу це торкнулося матеріальних і художніх цінностей, зосереджених у колишніх маєтках імущих прошарків населення на Південному березі й у гірському Криму. 18 листопада 1920 р. був сформований орган управління майном цієї категорії – Південрадгосп [Южсовхоз], культурно-просвітницький відділ якого очолив професор Таврійського університету, академік, біохімік В.І. Палладін. Враховуючи синхронність створення як Південрадгоспу, так і КримОХОРИСу не випадково вказується їх паралельна робота з обліку, оцінки і підготовки для експорту окремих експонатів. Г.А. Бонч-Осмоловський на початку 1921 р. отримав мандат Уповноваженого Центральної експертної комісії для «організації державного фонду художніх цінностей і предметів розкошу і старовини, що можуть служити предметом вивозу за кордон». Відповідні представники КримОХОРИСу відряджалися до складу комісій Південрадгоспу. Основні заходи в їх роботі відносяться до початку 1921 р. і охоплюють садиби й маєтки Південного берега Криму (далі – ПБК) в смузі від Фороса до Судака. Відпові-

дні декрети радянської влади навесні-влітку 1921 р. і утворення 27 серпня Надзвичайної комісії з експорту відкрили дорогу широкому експорту матеріальних цінностей і пам'яток старовини і мистецтва за кордон [12]. Необхідно також відзначити, що при Кримському ревкомі існувала власна установа експропріації – Комісія з вилучення цінностей із палаців і радгоспів для створення товарообмінного фонду та передання в Криммузей. У протоколі № 10 засідань останньої від 19 жовтня 1921 р. прямо вказується на необхідності координації робіт із Центральною експертною комісією, висловлюються побажання щодо удосконалення роботи комісії в Ялті [13]. Очевидно, Г.А. Бонч-Осмоловський не зміг довго поєднувати пам'яткоохоронну роботу з участю в розпродажі культурної спадщини: до кінця 1921 р. він відмовився від роботи Уповноваженого Центральної експертної комісії.

Для полегшення положення, викликаного голодом, кримська влада у 1922 р. зробила кілька спроб додаткового обліку і збору художніх цінностей для продажу за кордон на рівні центральних органів регіональної влади. Для цього 3 січня 1922 р. за розпорядженням Президії РНК Кримської АСРР була створена Комісія з обліку, охорони, концентрації і виділення цінностей палаців, дач і радгоспів Криму (далі – Комісія) на чолі з керівником справами кримського РНК В. Бугайським [14]. У спеціальній ухвалі РНК Кримської АСРР з цього питання визначалися склад повноваження і юрисдикція зазначеної комісії: крім В. Бугайського, до неї увійшли товариші Касимов і Поліщук, представник робітничо-селянської інспекції Казьмін, представник Ялтинського виконкому. Завважувалося на праві Комісії привертати до

своїєї роботи експертів, членів РКП(б) і РКСМ, робітників, технічних співробітників. Усім військовим, морським, туристичним і господарським суб'єктам наказувалося сприяти в роботі цієї комісії, передбачалася їй відповідна матеріальна винагорода (грошима або мукою).

Центральним і, одночасно, найбільш суперечливим став четвертий пункт ухвали: «Зі створенням даної комісії скасовуються всі раніше і нині існуючі Комісії, що працювали з аналогічними завданнями; останнім [зліквідованим комісіям – *авт.*] у триденний термін передати свої справи новоорганізованій Комісії» [15]. Зважаючи на попередні ухвали органів радянської влади про пріоритетне право КримОХО-РІСу в сфері пам'яткоохоронної роботи, слід визнати, що новостворена комісія повністю їм суперечила. Виконання ж означеної ухвали Кримського РКН ставило КримОХО-РІС фактично поза законом; тим більше, що основні функції нової комісії (облік, опис усіх колишніх палаців, дач і радгоспів; охорона наявних пам'яток старовини і мистецтва, художніх цінностей; музеєфікація їх в т.зв. базисних приміщеннях) повністю дублювали функції КримОХО-РІСу.

29 січня 1922 р. на своєму засіданні Комісія розглянула питання, пов'язані з оглядом і подальшою долею Лівадійських палаців. Було ухвалено «зберегти в недоторканності» Малий палац Олександра III, надавши йому статус палацу-музею. Відносно Нового палацу, що «не представляв із погляду художнього ніякої цінності», а історично значущого тільки як «зразок несмаку його колишніх власників», було ухвалено недоцільним залишати його «без використання». Як варіант розглядалося розміщення в нім «санаторію III Комінтерну». Щоправда, здійснення таких намірів відкладалося аж до відповідної санкції

РНК Кримської АСРР. Також Комісія ухвалила почати повне вилучення цінностей, що зберігалися в Новому Лівадійському палаці [16]. 4 лютого 1922 р. Президія Кримського РНК затвердила всі висновки Комісії щодо Лівадійського палацового комплексу; тут-таки розширювалися повноваження Комісії – відтепер експертів для консультацій вона могла вибирати довільно, а при необхідності – й зовсім робити висновки без їх залучення. Цією ж ухвалою Центральному курортному управлінню пропонувалося повернути все вилучене з колишніх палаців і дач майно, проведене перед облаштуванням у них санаторіїв і будинків відпочинку. Не оминула Президія Раднаркому увагою і головного конкурента Комісії – КримОХО-РІСа. Було ухвалено вважати всі попередні рішення про передачу палаців у відання цієї організації скасованими; кожне подальше рішення Комісії з цього питання повинне було затверджуватися Раднаркомом Кримської АСРР [17].

18 березня 1922 р. на засіданні Кримського РНК розглядалося питання щодо представника з приймання цінностей на ПБК, – на цій посаді був затверджений О.І. Полканов. Матеріальне забезпечення вченого на час відрядження до ПБК покладалося на Комісію [18]. Голова Комісії В. Бугайський виступив із доповіддю, в якій проінформував вищу інстанцію про хід пам'яткоохоронних робіт на ПБК. В ухвалі протоколу засідання Раднаркому зафіксовані наступні рішення за доповіддю В. Бугайського. РНК Кримської АСРР наказувала Комісії в терміновому порядку перевезти цінності Старого Долгоруковського палацу з Місхора до Ялти, сконцентрувати їх у «базисному приміщенні» й готувати їх для «подальшого направлення». На Комісію покладалася обов'язок посилити роботу

КримОХОРИСу в справі музейного будівництва: згідно документу скасовувалися палаци-музеї як вид музею «в місцевостях віддалених і таких, що не дають гарантій у сенсі збереження художніх цінностей», їх експонати мали перевезти до міста. Коректувався наказ Кримського РВК № 450 від 21 серпня 1921 р. – музеями оголошувалися: у Ялті – колишній палац Еміра Бухарського (Східний музей), у її передмістях – Малий Лівадійський палац Олександра III, Пушкінський будиночок у Гурзуфі, Воронцовський палац в Алупці. Озвучувалася ідея відкриття Центрального музею Криму. Кандидатами на його розміщення називалися Сімферополь і Севастополь. (Очевидно, даний крок був направлений на послаблення позицій КримОХОРИСу, що патрунував діяльність відкритого в Сімферополі 8 травня 1921 р. Центрального музею Тавриди (далі – ЦМТ). Також пропонувалося виробити директиви щодо поповнення колекцій музею Феодосії, відкриття музею в Керчі (також зважаючи на конфлікт із керівництвом Керченського історико-археологічного музею, який координував свою діяльність КримОХОРИСу і був йому підзвітний – *авт.*) і створення Татарського музею в Бахчисараї. (Очевидний систематичний конфлікт – цього разу – з керівництвом Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, який також підпорядковувався КримОХОРИСу).

Для здійснення цих заходів надався «найкоротший термін» і матеріальне забезпечення в 250 млн. руб. Склад Комісії скорочувався до трьох чоловік – голови В. Бугайського, Касимова і Казьміна. Ухвала РНК Кримської АССР також визначала склад учасників розподілу цінностей: Раднарком, Народний комісаріат фінансів (далі – Наркомфін) Кримською АССР, КримОХОРИС

і Зовнішторг [Внешторг]. Для кожної установи виділявся спеціальний фонд, що формувався Комісією. «Фонд Раднаркому» згідно з цього документу переходив під нагляд чиновника РНК Люсіна, який мав визначити схему розподілу цінностей і пам'яток мистецтва й старовини між усіма «зацікавленими наркоматами». Особливо наголошувалося пріоритет Ялтинського округу, в якому відбувалися основні роботи з вилучення. Зовнішторгу доручалося прискорити прийом виділеного йому фонду. Ухвалювалося також визначити предмети, підготовлені Комісією для відправки до Москви на адресу Ради праці й оборони РСФРР, «як подарунки». Всі документи Комісії стосовно вилучення і передання цінностей Кримському РНК, Наркомфіну Кримською АССР, Зовнішторгу і КримОХОРИСу затверджувалися. Проте, крім передачі цінностей КримОХОРИСу, Комісія наділялася правом перегляду музейних колекцій «на предмет передачі предметів, що не мають музейного значення», очевидно, Зовнішторгу. Позаплановий розподіл і видача цінностей могли проводитися тепер тільки з фонду РНК Кримської АССР і виключно за особливим дозволом Голови РНК [19].

4 квітня 1922 р. з підсумковою доповіддю про роботу Комісії в Ялтинському повіті перед РНК Криму виступив В. Бугайський. Уряд автономії ухвалив вважати роботу Комісії в Ялтинському повіті завершеною. Наступним пунктом призначення було визначено масток Новий Світ у Феодосійському повіті. Від Зовнішторгу як експерт відряджався професор М.Л. Ернст, від КримОХОРИСу (з повноваженнями члена Комісії) – О.І. Полканов. Цінності «фондів» Зовнішторгу і КримОХОРИСу мали бути доставлені з Нового Світу до Севастополя морським шляхом. Фінансу-

вання робіт у Новому Світі покладалося на Зовнішторг, який повинен був терміново виділити вже згадувані 250 млн. руб., компенсувавши їх після продажу цінностей свого фонду за кордон. Термін роботи Комісії в Новому Світі обмежувався одним днем – 16 квітня. Морське відомство мало надати в розпорядження Комісії судно. Невикористані харчі Комісія повинна була передати приймальникові «фонду Раднаркому» в Ялті Люсіну. На цьому ж засіданні Кримським РНК були затверджені всі протоколи й акти Комісії з Ялтинського повіту [20].

Завдяки роботі «комісії Бугайського» були значно поповнені музеї міст ПБК, у колишніх маєтках вилучені цінні предмети, яким загрожувала неминуча загибель. Проте, крім констатування творчої діяльності комісії РНК, в листуванні Я.А. Тугендхольда і О.І. Полканова є натяки на організацію нею вивозу кримських цінностей за кордон, в т.ч. цінних колекцій, меблів, сервізів; передача Наркомфін у автономії всіх речей, що містили в собі срібло чи золото; вивезення у севастопольський порт експонатів із музею маєтку Новий Світ. У зв'язку з цим, згідно з телеграмою від 22 квітня 1922 р., адресованою керівникові Кримського РНК Саїд-Галієву і підписаною головою ВЦВК РСФРР М.І. Калініним, а також Народним комісаром освіти Радянської Росії А.В. Луначарським, працівникам кримських музеїв дозволялося повернути вивезені до севастопольського порту речі з палаців Лівадії і Місхора [21]. Того ж дня на засіданні Президії Раднаркому Кримської АСРР (що, можливо, носив екстрений характер) заслуховувалася доповідь В. Бугайського, за підсумками якої робота Комісії була визнана закінченою, їй наказувалося здати матеріальний і фінансовий звіти, за-

лишки грошових сум, документи і печатки Управлінню справами Раднаркому не пізніше 24 квітня 1922 р. [22].

24 травня 1922 р. було прийнято спеціальну ухвалу РНК Кримської АСРР про заборону вивозу художніх цінностей за кордон [23]. Даний документ відновлював першість КримОХОРОІСу в справі пам'яткоохоронної роботи в Криму. Змістом ухвали була заборона «як приватним особам, так і установам» вивозити «за межі Кримської Республіки і в порти Чорного моря художні твори і предмети старовини, визнані ухвалою КримОХОРОІСу такими, що підлягають особливій охороні з боку Держави». Решта художніх творів і предметів старовини могла вивозитися тільки після дозволу Особливих художніх експертних комісій, що існували при Зовнішторгу, а також представників робітничо-селянської інспекції та КримОХОРОІСу, при чому останній – із правом безумовного «вето». Був визначений механізм вивозу цінностей: охочі зробити це мали подати відповідну заяву до художньо-експертної комісії місцевого відділення підвідділу Художніх цінностей Наркомату зовнішньої торгівлі зі списком призначених до вивозу речей. Передбачався огляд речей, після чого оформлялося спеціальне посвідчення з переліком предметів. Кожен предмет мав забезпечуватися спеціальною печаткою художньо-експертної комісії. За дозвіл на вивіз предметів стягувався збір у розмірі 20% від оціночної вартості вивізних речей. Несанкціоноване вивезення блокувалося співробітниками художньо-експертних комісій безпосередньо при огляді суден, що виходили з кримських портів; при спробі несанкціонованого вивозу предмети вилучалися і передавалися КримОХОРОІСу, винні каралися штрафом у розмірі 40% вартості конфіско-

ваного. При скоєнні подібного злочину і його доведенні передбачалося покарання у вигляді позбавлення свободи строком до 6 місяців і сплата вартості вивезеного на користь держави. Контроль над виконанням цієї ухвали покладался на Зовнішторг, митницю і КримОХОРИС, представники якого могли брати участь в огляді суден [24].

26 червня 1922 р. на спільному засіданні Кримського ЦВК і Економічної наради Криму, яка проводилася під головуванням глави ВЦВК РСФРР М.І. Калініна, було піднято питання про стан кримських музеїв. Голова РНК Кримської АСРР Саїд-Галієв висунув кілька пропозицій, що стали новим етапом у конкуренції КримОХОРИСу і розпушеної Комісії РНК. Зокрема, пропонувалося «запропонувати КримОХОРИСу через його експертів і представників РНК Криму переглянути, згідно телеграфного розпорядження А.В. Луначарського, Н.І. Троцької (Сєдової) і Фрумкіна, художні цінності, передані для реалізації Комісією РНК Зовнішторгу (підтверджувалися побоювання О.І. Полканова і Я.А. Тугендхольда – *авт.*) для відбору музейних й історичних предметів. Такі ж заходи провести відносно цінностей, переданих Наркомфіну». Також Зовнішторгу пропонувалося реалізувати решту цінностей за такою схемою, щоб половина всіх виручених коштів поступила на поточний рахунок КримОХОРИСу для витрат на утримання музеїв, палаців-музеїв й інших пам'яток під контролем Кримського РНК. Крім того, висловлювалися побажання щодо повернення КримОХОРИСу всіх раніше переданих будівель; оголошення музейних будівель державною власністю з повним звільненням від усяких зборів, узяттям на утримання місцевого бюджету Східного музею в Ялті і пам'яток Севастополя [25]. Дані пропозиції були

схвалені М.І. Калініним і прийнятті нарадою. Пізніше вони були оформлені відповідною ухвалою РНК Кримської АСРР «Про КримОХОРИС».

Перемога КримОХОРИСу в конфлікті повноважень не була легкою – про це свідчить спроба Зовнішторгу гальмувати виконання нових правил роботи з вивозу цінностей. 16 серпня 1922 р. О.І. Полканов звернувся з листом до Кримського РНК, де просив уряд автономії «не переглядати декрету про вивіз художніх цінностей за кордон, оскільки Зовнішторг цей декрет саботує, відкликавши з Комісії свого представника». Голова КримОХОРИСу відзначав, що Зовнішторг намагався зірвати виконання невідомого для себе документу, звертав увагу на узгодженість положень ухвали Кримського РНК від 4 травня 1922 р. з представниками робітничо-селянської інспекції і з самим Зовнішторгом [26].

Проте економічний стан змушував кримську владу йти на вилучення цінностей і надалі – в 1923 р. знову була створена відповідна комісія, в завдання якої входило повне вилучення з палаців, маєтків і санаторіїв, будинків відпочинку і радгоспів Ялтинського й Феодосійського округів усіх художніх цінностей (картини, фарфор, мармур, бронза, художні меблі і академічні бібліотеки).

5 травня 1923 р. заступник керівника КримОХОРИСу Ян Петрович Бірзгал відзначав у своєму листі до Кримського ЦВК: «у розташованих на Південному березі палацах ... залишилася значна кількість художніх цінностей, художніх меблів, що мають музейне значення, бібліотек науково-академічного змісту». Чиновник КримОХОРИСу звертав увагу керівництва автономії на відсутність концентрації цих пам'яток мистецтва і старовини в спеціальних приміщеннях, що було благодатним ґрунтом для їх розкрадання і розпродажу. Для виправ-

лення ситуації Я.П. Бірзгал пропонував провести термінове вилучення цінностей із палаців і будинків відпочинку ПБК, яке повинен був провести КримОХОРИС. Необхідні засоби на проведення заходів із вилучення мав виділити Центральний комітет наслідків голоду, створений при Кримському ЦВК [27]. У доданому кошторисові була розрахована вартість упаковки й перевезення різної кількості художніх меблів і книг. Необхідна сума складала 261 840 руб. [28]. 22 травня 1923 р. Кримська ЦВК на своєму засіданні схвалила пропозиції Я.П. Бірзгала. Були визнані недоліки роботи Комісії В. Бугайського; наголошувалося, що проведені поспіхом вилучення дозволили залишити без відповідної охорони практично всі художні меблі й академічні бібліотеки. У зв'язку з цим, санкціонувалося тотальне вилучення пам'яток мистецтва і старовини з палаців, маєтків, санаторіїв, будинків відпочинку і радгоспів ПБК. Для проведення пам'яткоохоронних заходів створювалася комісія з представників Кримського ЦВК і КримОХОРИСу (представником першого був призначений Я.П. Бірзгал). Цінності планувалося передати до музейного фонду КримОХОРИСу, бібліотеки – розподілити за узгодженням із Головнаукою, Головополітосвітою і Головопрофосвітою (структурними підрозділами Наркомосу – *авт.*). Художні цінності, що не мали музейного характеру, мали передаватися до Кримської ЦВК – до Центральної комісії наслідків голоду і реалізовані [29].

У 1923-1926 роках гостро постало питання зовнішньої охорони пам'яток у Феодосії, Карасубазарі, Старому Криму. Місцева влада і комунальні господарства ініціювали перебудови безпосередньо поблизу пам'яток, траплялося й санкціоноване використання архітектурних пам'яток для нового будівницт-

ва, знову активізувалися шукачі скарбів. У 1923 р. КримОХОРИС добився обов'язкової постійної охорони окремих пам'яток – Судакської фортеці, монастиря Сурб-Хач, середньовічного городища Мангуп-Кале. За ухвалою ЦВК і РНК Кримської АСРР від 5 квітня 1923 р. від розквартирування військ звільнялося Херсонеське городище, а його територія передавалася у відання КримОХОРИСу. Почалося виконання плану зарисовки пам'яток – для цього був залучений відомий кримський художник, краєзнавець, член Російського товариства з вивчення Криму (далі – РТВК) Костянтин Федорович Богаєвський (1872-1943). Першими були зарисовані пам'ятки Феодосії, Судака, Старого Криму. До 1926 р. колекція зарисовок кримських археологічних і архітектурних пам'яток поповнилася малюнками з Бахчисараю, Карасубазарського і Ялтинського районів, а також Арабатської фортеці [30].

Ключовим напрямом діяльності КримОХОРИСу було створення, підтримка і розвиток музейної мережі у містах Криму. Часто співробітники КримОХОРИСу поєднували пам'яткоохоронну діяльність з музейною. Найбільш яскравим прикладом є створення і розвиток ЦМТ, палацу-музею Бахчисараю тюркотатарської культури і Євпаторійського історико-археологічного музею.

Базою створення першої універсальної музейної установи Криму – Центрального музею Тавриди – стали колекції Природно-історичного музею Таврійського губернського земства (заснований у 1899 р.) і Археологічного музею ТВАК (заснований у 1887 р.). Ініціатива створення ЦМТ належала керівництву КримОХОРИСу – першому його очільнику Г.А. Бонч-Осмоловському та О.І. Полканову. 8 травня 1921 р. в приміщенні колишнього Товариства взаєм-

ного кредиту відбулося відкриття зазначеної музейної установи. Першим завідувачем ЦМТ став О.І. Полканов. Незабаром музей був вимушений переїхати в інше приміщення на Долгоруківській вулиці – до приміщення колишніх Офіцерських зборів, яке після закріплення в Криму радянської влади використовувалося як військовий комісаріат і не відповідало вимогам музейної установи. 8 листопада 1922 р., після довгих затримок, відбувся переїзд музею. Фонди ЦМТ налічували близько 9 тис. експонатів, бібліотечне зібрання Природно-історичного музею і бібліотека «Таврика» – більше 7 тис. томів. У лютому 1923 р. О.І. Полканов звернувся до Раднаркому Кримської АСРР із проханням виділити гроші на ремонт нового приміщення, проте, дістав відмову. Ремонтні роботи були проведені КримОХОРИСом самостійно. 18 травня 1923 р. нова будівля музею почала функціонувати. Робота велася в чотирьох відділах: археолого-етнографічному (завідувач – М.Л. Ернст), художньому (П.І. Голландський), природно-історичному (розташовувався в іншому приміщенні – на вул. Єкатеринінській; С.О. Дойч). Загальне число співробітників ЦМТ до 1924 р. складало 14 осіб, практично всі вони поєднували роботу з пам'яткоохоронної діяльністю в межах КримОХОРИСу [31, 32].

Поповнення фондів ЦМТ безпосередньо залежало від пам'яткоохоронної роботи. Музей став головним одержувачем пам'яток мистецтва і старовини з «фонду КримОХОРИСу» під час роботи «Комісії Бугайського» і комісії Кримської ЦВК в 1922-1923 роках. Головну роль в процесі поповнення фондів ЦМТ відігравали дослідження кримських археологів. Базою створення і розвитку археологічної колекції музею стали експонати Археологічного музею ТВАК; у якості обміну по-

ступали експонати з Московського музейного фонду, Третяковської галереї, Російського музею. В 1921 р. Г.А. Бонч-Осмоловський і М.Л. Ернст проводили розкопки поселення раннього залізного віку в печері Кизил-Коба (Сімферопольський район). Виявлений археологічний матеріал згодом був виділений як кизилкобинська археологічна культура, в сучасних дослідженнях співвідносна з етнічною історією таврів. У 1923 р. М.Л. Ернст, Г.А. Бонч-Осмоловський, С.І. Забнін і Ф.О. Фіельструп почали дослідження в районі с. Тав-Кипчак Сімферопольського району [33].

У 1924 р. за дорученням Етнографічного відділу Російського музею розкопки стоянок доби палеоліту були продовжені на той час уже науковим співробітником зазначеної установи, членом Правління Ленінградського відділення РТВК Г.А. Бонч-Осмоловським. Їх результати були опубліковані в журналі «Крим» і стали певною віхою в розвитку вітчизняної археологічної науки [34]. В експедиції продовжували брати участь завідувач археологічним відділом ЦМТ Микола Львович Ернст (1889-1956), С.І. Забнін, студенти ленінградських і сімферопольських ВИШів. Дослідження проходили в чотирнадцяти печерах у районі між Бахчисараєм й Інкерманом. Цінний матеріал щодо епохи верхнього палеоліту вдалося виявити тільки в одній із них – Стуреньській печері [35]. Тоді ж, при завершенні експедиції, випадково були зроблені «абсолютно винятково за своїм значенням» знахідки в гроті Кіік-Коба в передгірній частині Криму. В шарі чверткового періоду разом із кістками тварин і кременевими знаряддями було знайдено два людські кістяки – дитини й дорослого – в самому нижньому геологічному шарі. Залишки людських кісток були розташовані в спеціальному поглибленні грота, що говорить

про усвідомленість поховання. В незайманому положенні залишилися тільки кістки обидвох стоп і правої гомілки дорослого, решта кісток була викинута з могили пізніми мешканцями гроту. Зважаючи на надзвичайну важливість знахідок в Кіік-Кобе, в 1925 р. експедиція продовжила роботу на кошти Російського музею, Головна науки і КримОХОРИСу в тому ж складі. При подальшому розтині ґрунту в печері були виявлені маса кремневих знарядь, кісток тварин, а також практично непошкоджені декілька кісткових фаланг руки дорослої людини [36].

Усі об'єктивні дані поховання дозволили Г.А. Бонч-Осмоловському віднести його до епохи стародавнього палеоліту, часу існування людей неандертальського типу (в сучасній археологічній науці відбулася корекція термінів – час життя неандертальців виділяють в окрему епоху – муст'є, яка також має назву середнього палеоліту – *авт.*). Учений також констатував особливо цінне наукове значення відкриття: вперше стопи людини-неандертальця були знайдені в цілому вигляді; поховання було здійснене спеціально в гроті, отже, указувало на наявність у найдавніших мешканців Криму примітивних сакральних уявлень. Найбільш важливим результатом експедиції стало виявлення перших людських останків епохи стародавнього палеоліту на території ССРР на той момент [37]. У подальшій діяльності Г.А. Бонч-Осмоловський розвивав свої дослідження в питанні найдавнішого минулого Криму, став автором класичної монографії «Палеоліт Криму».

Окрім революційного відкриття в області найдавнішого минулого Криму Г.А. Бонч-Осмоловський здійснював етнографічні експедиції, головною метою яких був відбір матеріалів для Етнографічного відділу Російського музею. Дублетні експонати передавалися

до ЦМТ, що, однак, не перешкодило колишньому кримчанинові виступити з різкою критикою етнографічної експозиції згаданого кримського музею [38].

Заснований у 1917 р. і збережений у роки Громадянської війни Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї завдяки невтомній творчій діяльності свого керівника, уповноваженого КримОХОРИСу в цьому регіоні Усеїна Абдурефієвіча Боданинського (1877-1938) перетворився на центр сходознавчих досліджень. Директор установи не приховував свого прагнення повністю контролювати всю дослідницьку діяльність щодо етнографії кримських татар, висловлювалися ідеї про передачу етнографічної експозиції ЦМТ до Бахчисараю, траплялися конфлікти з дослідниками з інших установ (наприклад – із завідувачем Євпаторійським археолого-етнографічним музеєм П.Я. Чепуриною) [39].

Восени 1924 р. Бахчисарайський музей-палац спільно з членом Наукової асоціації сходознавства при ЦВК ССРР, професором І-го МГУ, хранителем Державного історичного музею, членом Правління РТВК О.С. Башкіровим проводив охоронні розвідки на території кладовища в Ескі-Юрті – передмісті Бахчисараю. Виявлені цінні пам'ятки були доставлені в Бахчисарайський палац-музей. Улітку 1925 р. за ініціативи У.А. Боданинського, підтриманої кримськими органами влади, і під його ж керівництвом була організована етнографічна експедиція до кількох районів півострова. Наслідком її було зібрання близько 1,5 тис. етнографічних побутових предметів, 50 рукописів, записано близько 1 тис. зразків фольклору, зроблено 200 фотографій і 300 зарисовок пам'яток і місцевостей [40].

Етнографічна спеціалізація була присутня й у роботі Євпаторійського

археолого-етнографічного музею, заснованого ще в 1916 р. Профільними дослідженнями в цій установі стали студії з етнографії кримських караїмів. Директором установи була завідувач Євпаторійської секції КримОХОРИСу, заступник голови міського відділення РТВК Поліна Яківна Чепуріна (1880-1947). Центральним напрямом роботи цього музею стало створення «Східної кімнати», що виконувалося його Східним відділом і яке завершене влітку 1921 р. До роботи в Євпаторійському музеї залучалися безпосередньо представники тих національностей, культура і минуле яких представлялися в експозиціях (кримські татари, караїми) [41, 42].

З 1925 р. КримОХОРИС спільно з Народним комісаріатом земельних ресурсів (далі – Наркомземом) автономії почав процес визначення й установа меж пам'яток по всіх районах. Це дозволило провести їх [пам'яток] переоблік і розподілити на такі, що знаходяться у віданні органів археологічної охорони, і на такі, що перебувають на обліку. Новий список включав 308 пам'яток, що підлягають компетенції КримОХОРИСу. До 1927 р. була проведена ізоляція найбільш великих із них – Херсонського городища, Судакської фортеці, городища Мангуп-Кале, пам'яток Старого Криму і Карасубазара, розкопок палеолітичної стоянки в Кіік-Кобе. В 1925 р. почався ремонт найбільш давніх пам'яток, що руйнувалися, – Ханського палацу, дюрбе і мечеті Ешиль-Джамі в Бахчисараї, городища Чуфут-Кале, мечетей Джума-Джамі і текіє дервішів у Євпаторії, карасубазарських пам'яток татарської архітектури, Карагозької і Колецької мечетей, Судакської фортеці, вірменського монастиря Сурб-Хач [43].

14 березня 1925 р. на засіданні Президії Кримського ЦВК заслухову-

валася доповідь представника Наркомату робітничо-селянської інспекції Раузе про обстеження КримОХОРИСу. Згідно з рішенням найвищого органу влади автономії план роботи КримОХОРИСу на 1924-1925 роки був затверджений. Визнавалася необхідність збереження штату установи в мінімальній кількості двох осіб; в межах політики татаризації пропонувалося понад штат залучити до роботи співробітника – кримського татарина. Зважаючи на недостатність коштів для утримання кримських музеїв, пропонувалося просити РНК РСФРР прийняти їх на баланс державного бюджету, без урахування засобів на ремонтно-реставраційні роботи – їх передбачалося здійснювати на засоби, виручені музеями від використання прилеглої території і введення прибуткових статей у свою діяльність. До розгляду у ВЦВК подавалися пропозиції про націоналізацію «катакомби Абрамова» і гори Митридат «вище за міські будови» в Керчі й городищ Німфей і Киммерік на Керченському півострові. Заборонявся в'їзд без відповідної візи Наркомосу Кримської АСРР за межі півострову речей, знайдених під час археологічних розкопок і предметів татарської етнографії. Археологи зобов'язувалися представляти попередній план своїх досліджень в НКО Кримської АСРР. Висувалася ідея проведення масштабної експедиції по вивченню старовини першої столиці Кримського улусу Золотої орди Солхата. КримОХОРИС повинен був подати відповідний кошторис у РНК автономії.

Такі пропозиції отримали своєчасну підтримку. Влітку 1925 і 1926 р. експедиція була успішно проведена. Її роботу очолив завідувач історико-етнологічним відділом Усесоюзної наукової асоціації сходознавства, член Мо-

сковського відділення РТВК, професор Ілля Миколайович Бороздін (1883-1959). Публікацію матеріалів експедиції здійснили професор О.С. Башкиров і У.А. Боданинський [44, 45], у цій експедиції також брали участь П.І. Голландський і викладач Кримського педагогічного інституту ім. товариша М.В. Фрунзе О.А. Акчокракли. У документі наголошувалося прагнення керівників автономії до пошуку засобів для ремонту Бахчисарайського палацу, в терміновому порядку пропонувалося виділити будь-яку необхідну суму в кредит. У перспективному плані наголошувалося необхідність організації в Бахчисараї Інституту вивчення татарської культури, Наркомосу Криму пропонувалося розробити план роботи цієї установи. Бажаним було визнано і участь представника від Криму на Паризькій виставці (згодом делегатом була визначена П.Я. Чепуріна). Форсувалося відкриття Музею революції, визнавалося необхідним з'єднати всі відділи ЦМТ в одному приміщенні або знайти окрему будівлю для природно-історичного і виробничого відділів музею. Раднаркому Кримської АСРР пропонувалося видати спеціальну ухвалу про заборону встановлення будь-яких пам'яток у Криму без попередньої художньої експертизи їх проектів. Цінності з ліквідованих палаців-музеїв повинні бути передані в палац-музей Бахчисараю [46].

Упродовж 1926-1927 років робота КримОХОРИСу значно розширилася завдяки введенню посади архітектора-археолога, який координував науково-технічну охорону пам'яток. Цю посаду зайняв професійний архітектор, мистецтвознавець, завідувач художнім відділом ЦМТ Павло Іванович Голландський (1865-1939). Головним завданням архітектора-археолога стала організація ремонту пам'яток старовини і архітек-

тури. П.І. Голландський розробив методичні інструкції з охорони і ремонту пам'яток Криму. Її положення мали бути використані Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР для розповсюдження іншими регіонами, проте через чиновницьку рутину ця ідея залишилася нездійсненою [47].

На засіданні Великої Президії Кримського ЦВК 20 жовтня 1926 р. був розглянутий і затверджений проект постанови «Про охорону пам'яток старовини, мистецтва і побуту». Його основні положення визначали новий якісний рівень пам'яткоохоронної роботи. Ремонт, реставрація, переробка, злам, перебудова пам'яток і їх господарське використання могли проводитися тепер тільки з дозволу КримОХОРИСу або Головнауки. Всі археологічні розкопки і розвідки могли проводитися тільки за наявності «відкритого листа» Головнауки, завіреного КримОХОРИСом. Усі крупні господарські роботи повинні були проводитися із залученням співробітників КримОХОРИСу. Про знайдені знахідки необхідно було повідомляти в найближчий державний музей, до органів місцевої влади, міліцію, також зобов'язувалося повідомляти до КримОХОРИСу про всі знахідки і обставини, що їх супроводжували. Також під контроль вказаної пам'яткоохоронної організації підпадали орендні договори місцевих органів влади і орендарів приміщень, що були пам'ятками архітектури. Власники археологічних і етнографічних колекцій були зобов'язані зареєструвати їх і повідомляти про всі зміни й переміщення. За порушення вище перелічених пунктів накладалася адміністративна (штраф 50 руб. у містах, 10 руб. у сільській місцевості із заміною на примусові роботи протягом двох тижнів) і кримінальна відповідальність. На КримОХОРИС покладався обов'язок опублікувати списки пам'яток мистецтва, старовини і побу-

ту, що підлягають його [КримОХОРИСу] або Головнауки підпорядкуванню і розробити інструкцію з виконання цієї ухвали Кримського ЦВК [48, 49].

Не дивлячись на прогресивність ухвали ЦВК автономії, практичного застосування вона не набула. 2 квітня 1927 р. рішенням колегії Кримського Наркомосу був розформований КримОХОРИС, керівництво і координація пам'яткоохоронної діяльності була покладена на інспектора у справах музеїв при відділі політичної освіти цього ж наркомату; уповноваженим Музейного відділу НКО РСФРР у регіоні ставав безпосередньо нарком освіти автономії. З 1927 по 1928 р. посаду інспектора посідав колишній заступник розділу КримОХОРИСу Я.П. Бірзгал. Із 1928 р. інспектор був підпорядкований безпосередньо наркомові освіти Кримської АСРР; зосібна інспектором із 1928 р. став архівіст, краєзнавець, член Правління РТВК В.Г. Опалов, у 1929 р. – у зв'язку з безпосереднім перепідпорядкуванням кримських музеїв Наркомосу Кримською АСРР посада уповноваженого Музейного відділу НКО РСФРР в Криму була ліквідована. З 1929 по 1931 р. інспектором у справах музеїв був директор ЦМТ Л.М. Невський [50]. Пам'яткоохоронна робота в Криму вступила в період згорання масштабних досліджень, придушення ініціативи, уніфікації й підпорядкування роботи учених партійно-ідеологічним догмам, що тривало до середини 30-х років ХХ ст.

Таким чином, основними результатами діяльності КримОХОРИСу в сенсі пам'яткоохоронної роботи в Кримській АСРР упродовж 1921-1926 років слід зазначити наступне:

- охорона пам'яток була визнана державою як наукова необхідність, збереження пам'яток мистецтва, старовини

- і побуту отримало оформлення у вигляді спеціалізованої установи;

- робота КримОХОРИСу дозволила врятувати тисячі предметів мистецтва, старовини і побуту від пограбування й розпродажу, як із боку бандитських формувань, так і з боку конфіскаційних комісій радянської влади в Криму;

- КримОХОРИС став на чолі нової музейної мережі краю, розробляв методичний і організаційний зміст роботи кримських музеїв; співробітники музеїв Криму брали активну участь у роботі КримОХОРИСу (У.А. Боданинський, П.Я. Чепуріна й інші);

- заслугою цієї пам'яткодослідної та пам'яткоохоронної організації слід визнати облік пам'яток і перші спроби складання списків археологічних, історичних і культурних пам'яток на території півострова.

- діяльність КримОХОРИСу була органічною в руслі загального підйому краєзнавчого руху в ССРР у першій половині 20-х років ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Полканов А.И. Охрана памятников старины в Крыму за время Советской власти // Известия Таврического общества изучения археологии и этнографии (далі – ИТОИАиЭ). – Симферополь, 1928. – № 2 (59). – С. 173.
2. Козлов В.Ф. Охрана исторических памятников в Крыму (1920-1941 гг.) // Художественное наследие: Хранение, исследование, реставрация. – М., 1994. – Вып. 15. – С. 126-127.
3. Непомнящий А.А. Новые документы по истории краеведения в Крыму из архивов Санкт-Петербурга и Москвы // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2005. – № 10. – С. 146-147.
4. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры, 1917-1920 гг. – М., 1989. – С. 234-235.
5. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 153-154. – (Библиография крымоведения; Вып. 3).
6. Там само. – С. 155-156.

7. Непомнящий А.А. Новые докумен-ты... – С. 148-149.
8. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич... – С. 267-315.
9. Мусаева У.К. Этнографические исследования в Таврическом обществе истории, археологии и этнографии (1923-1931) // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Сер.: История. – 2005. – Т. 18 (57). – № 1. – Спецвыпуск: Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории крымоведения и охраны памятников: Сб. научн. трудов в честь 150-летия со дня рождения А.И. Маркевича. – Симферополь, 2005. – С. 139-140.
10. Полканов А.И. Вказана праця. – С. 174-176.
11. Козлов В.Ф. Вказана праця. – С. 138.
12. Галиченко А.А. Судьба крымских усадеб после революции по архивам Г.А. Бонч-Осмоловского // Мир усадебной культуры: III-V Международные чтения / Алуштинский гос. дворцово-парковый музей-заповедник. – Симферополь, 2005. – С. 25-34.
13. Державний архів у Автономній Республіці Крим (далі – ДА АРК), ф. Р-1188, оп. 3, спр. 55, арк. 12.
14. Там само, ф. Р-652, оп. 1, спр. 92, арк. 1 об.
15. Там само, арк. 29-29 об.
16. Там само, спр. 104, арк. 4.
17. Там само, арк. 1.
18. Там само, спр. 116, арк. 2.
19. Там само, арк. 2-2 об.
20. Там само, спр. 120, арк. 1.
21. Козлов В.Ф. Вказана праця. – С. 140-142.
22. ДА АРК, ф. Р-652, оп. 1, спр. 123, арк. 2.
23. Там само, спр. 132, арк. 1 об.
24. Там само, спр. 189, арк. 414-414 об.
25. Там само, ф. Р-663, оп. 1, спр. 81, арк. 23-24.
26. Там само, ф. Р-652, спр. 189, арк. 412.
27. Там само, ф. Р-663, оп. 1, спр. 102, арк. 1-2.
28. Там само, арк. 10.
29. Там само, арк. 8.
30. Полканов А.И. Вказана праця. – С. 176-177.
31. Антонюк А.А. Комплектование и изъятие фондов Центрального музея Тавриды в 1920-30-е годы // VI Таврические научные чтения: Сб. мат-лов / Крымский республиканский краеведческий музей. – Симферополь, 2006. – С. 26-33.
32. Антонюк А.А. Создание и деятельность Центрального музея Тавриды в первые годы становления (1921-1924) // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2005. – № 16. – С. 120-128.
33. Эрнст Н.Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921-1930). – Симферополь, 1931. – С. 14.
34. Бонч-Осмоловский Г.А. Доисторические культуры Крыма // Крым. – 1926. – № 2. – С. 74-94.
35. Там само. – С. 74-76.
36. Там само. – С. 77-78.
37. Там само. – С. 84-86.
38. Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии, 1921-1941: Историографические очерки / Таврический национальный ун-т им. В. И. Вернадского; Под ред. и вступ. ст. А.А. Непомнящего. – Симферополь: Таврия, 2004. – С. 58. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 2).
39. Там само. – С. 27-40.
40. Козлов В.Ф. Вказана праця. – С. 143-144.
41. Мусаева У.К. Подвижники... – С. 139-142.
42. Мусаева У.К. Историко-этнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 10-11.
43. Полканов А.И. Вказана праця. – С. 177.
44. ДА АРК, ф. Р-663, оп. 1, спр. 321, арк. 3-4.
45. Башкиров А.С. Сельджукизм в древнем татарском искусстве // Крым. – 1926. – № 2. – С. 108-125; *Він же*. Художественные памятники Солхата // Крым. – 1927. – № 1 (3). – С. 122-144; Одинцов М.Б. Бахчисарайский краеведческий кружок: С мая по ноябрь 1925 г. // Крым. – 1926. – № 2. – С. 178-179.
46. ДА АРК, ф. Р-663, оп. 1, спр. 321, арк. 4-5.
47. Полканов А.И. Вказана праця. – С. 178.
48. ДА АРК, ф. Р-663, оп. 1, спр. 567, арк. 8-8 об.
49. Там само, арк. 156-163 об.
50. Полканов А.И. История музейного дела и охраны памятников культуры за десять лет Советской власти в Крыму // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1930. – № 4. – С. 96-97.